

I. STUDIE

Jindřich Pecka

PROMĚNY PRAŽSKÉHO JARA VE SVĚTLE PRAMENŮ SPONTÁNNÍ POVAHY

*„Mytologie patřl do dějin, není jejich kuriózním odpa-
dem. Lidé se orientují podle informací, které jsou jim
dostupné. V únoru 1968 se zdálo, že se dějiny zastavi-
ly, aby se rozběhly jiným směrem... Taková není jen
pravda těch, kteří přihlíželi nejasným událostem ve
vedení strany z posledních řad galerie... Ty skutečné
dějiny se tehdy neodehrávaly v sekretariátech, ale na
veřejnosti, na ulicích...“*

P. Pithart: *Svědectví*, XIV, 1978, č. 56, s. 607

Koncem 60. let vyvrcholila krize politického systému, která byla svým způsobem permanentní, ale zřídka kdy překročila práh kabinetů. V roce 1968 se však stala věcí veřejnou. Opoziční hnutí zformované nikoli jen uvnitř vládnoucí strany, ale vznikající i mimo ni, hledalo svou identitu. V kritickém okamžiku dalo průchod svému nesouhlasu s dosavadním stavem a dějinný proces přeneslo doslova na ulici. Od druhé poloviny března 1968 se začala uskutečňovat neformální setkání pražské mládeže s představiteli veřejného života. Podobné mítinky pak svolávaly velké závody, vysoké školy a jiné instituce i mimo hlavní město. Po zasedání ÚV KSČ 28. 3. 1968, které přijalo rezignaci A. Novotného, obklopilo účastníky jednání několik set mladých lidí a na nábřeží L. Svobody se rozvinula spontánní diskuse. Když 18. července zveřejnilo *Rudé právo* varšavský dopis, konala se po celé zemi veřejná shromáždění na podporu suverénního stanoviska ÚV KSČ. Lidé zasahovali do politického života i řadou podpisových akcí, které se rovněž odehrávaly před očima veřejnosti. Nebylo proto náhodou, že se tato skutečnost stala předmětem rozhovorů v Čierné nad Tisou a v Brati-

slavě. Předsednictvo ÚV KSČ, ve snaze vyhovět požadavkům sovětské strany, se usneslo vyhradit spontánním diskusím Letenskou pláň. To však už bylo 13. srpna 1968 a do okupace Československa zbývalo pouhých sedm dnů. A tak Letenská pláň ožila spontánním hlasem veřejnosti až po 21 letech.

Vytvořilo se zvláštní sociálně politické klima jako „pojitko“, které překlenulo hranice mnohavrstevné struktury.¹ Nebylo to v pravém smyslu hnutí; byla to hodnotová orientace směřující od skupinových zájmů k všelidským. Integrovala rodící se občanskou společnost, silný reformní proud i lidovou aktivitu v nejširším možném kontextu.

Zvýšená dynamika společenského pohybu vynesla pak na povrch i zvláštní jev soudobých dějin – nebývalé množství spontánních pramenů, které vypovídají o době svým obsahem koncentrovaným do několika základních postojů i svou existencí a způsobem prezentace. Sám jejich výskyt, srovnatelný jen s listopadem 1989, je pozoruhodným historickým faktem a nelze ho při studiu pominout.²

Z hlediska funkční informační struktury se jedná o bezprostřední prameny, které jsou samy částí historické skutečnosti. Podle vžitě typologie patří převážně do kategorie pramenů dochovaných ústně, jako např. zvěsti, bezprostřední informace (zprávy), anekdoty nebo živě tradované písně. Na jejich charakteristice přitom nic nemění, jsou-li písemně nebo audiovizuálně fixovány. Jen dobová hesla a nápisy tvoří vyhraněnou skupinu písemných pramenů. K nim patří ještě anonymní poezie a letákové písně, které nebyly určeny ke zpěvu, ale jako svébytný novinářský žánr komentovaly časové události. V archeografické typologii se obě kategorie obyčejně zahrnují do skupiny „tradič-

1 Srov. Bauman, Z.: *Sociologie*. Praha 1965, s. 167 a n.

2 První pozornost mu věnoval už srpnový tisk. Viz např. *My* 68, 24. 8., s. 2; *Mladá fronta*, 27. 8., s. 3; *Zemědělské noviny*, 27. 8., s. 2 aj. Srov. také *Sedm pražských dnů*. 2. vyd. Praha 1990, s. 366-375; Čermák, M.: *Sedm olomouckých dnů*. Olomouc 1990, s. 139 a 220 a n.; Pecka, J. – Pecka, E. (pseud. J. V. Novák): *Mezi dvěma srpnými*. 1978. Rkp. uložený v ČSDS, Scheinfeld-Schwarzenberg. V současné době probíhají v Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV (dále jen ÚSD) práce na kritické edici těchto pramenů.

ních“, „ústních nebo folklórních“ pramenů.³ Avšak pojmy lid, lidovost, lidová píseň jsou i ve folkloristice příliš vágní, a tak dávám přednost hledisku spontaneity i pro název těchto pramenů.⁴

V situacích podobných té, která nastala v roce 1968, zažívají obvykle jednotlivé vrstvy a skupiny obyvatelstva současně naději i pocit ohrožení hodnot, s nimiž spojily svou existenci. Opouštějí proto podružné zájmy a cíle a upínají se k tomu nejpodstatnějšímu, co naplňuje jejich skutečné či domnělé představy o smyslu života. Vzniká tak silné pouto sounáležitosti a jednoty stanovisek.

V roce 1968 se taková situace vytvořila vpádem sovětské armády a vojsk Varšavské smlouvy na naše území. Vyvolalo to atmosféru hořkosti, pocit zrady, bezmoci, nenávist, ale i silně prožívané vědomí morální převahy. Z dosud netušené hloubky národní soudržnosti vznikaly spontánní zvěsti, nápisy, hesla, anekdoty, anonymní verše, písně a satirické skladby, které dokonale odrážejí sféru kolektivního vědomí, jednoznačně odmítavé stanovisko k faktu okupace a stalinsko-brežněvovskému konceptu politiky.⁵ Jsou dílem zvláštní „emocionální infekce“⁶ šířené ve větších či menších skupinách, jejímž důsledkem je vždy převaha citové motivace nad reflexí. Lidé jsou mnohem více nakloněni věřit nejrůznějším zvěstem a podléhají v tomto smyslu vzájemné stimulaci, která reflektuje stejnorodou zkušenost. Vznik těchto spontánních projevů má tedy všechny znaky davo-

3 Hroch, M. et al.: *Úvod do studia dějepisu*. Praha 1985, s. 141.

4 *Čs. vlastivěda III. Lidová kultura*. Praha 1968, s. 302. – Na problematičnost těchto pojmů naráží i soudobá esejistika. J. Kroutvor např. píše: „Lid je romantický fetiš, nejasný pojem. Demystifikace spočívá v tom, že lid jsou docela jednoduše lidé. Lid jsou ve skutečnosti všichni, kdo nemají moc v rukou. V nejlepším případě může lid hlasovat, volit, ale nikdy ne vládnout, uplatňovat autoritu, zakoušet vyšší postavení...“ – *Potíže s dějinami*. Praha 1990, s. 87.

5 V této souvislosti došlo k výraznému sblížení reformních komunistů s nekomunisty. Projevilo se to i v momentálním růstu důvěry v KSČ. Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV zveřejnil 13. 7. 1968 výsledky šetření, podle nichž *naprostou důvěru* ke KSČ mělo 11 % (před lednem 6 %), *důvěru* 40 % (před lednem 17 %). – *Svědectví*, IX, 1968-1969, č. 34-36, s. 387.

6 Szczepeński, J.: *Spektrum společnosti*. Praha 1968, s. 90.

vých artefaktů s dominujícím pocitem solidarity, kolektivní sugesce a morálního vzrušení.

Brutální vojenská invaze se představila jako pragmaticky účinný, ale zároveň morálně odsouzený zásah. Proto se také mohl na pozadí této tragické situace uplatnit i zvláštní smysl pro komično.⁷ Proti chladné oceli stál najednou český humor, který podle Vladislava Vančury neznamena jen prostý smích, ale poznání. „Humor je názor.“⁸ Jen tak si lze vysvětlit, proč se představitelé totalitních systémů obávají více neorganizovaného smíchu, než organizovaných demonstrací. Obávají se totiž názoru, který se vymyká jejich kontrole a v němž – jak výstižně napsal profesor František Jílek – „duch prožívá rozkoš ze své volnosti“. Pro atmosféru srpnových dnů jsou pak zvlášť přílehlavá jeho slova: „Jestliže vtip odkrývá nedostatky světa, humor pomáhá dostat se přes ně.“⁹

Osvobozující vliv humoru jako jevu, který pomáhá člověku pozvednout hlavu a být „nad situací“, si stačil uvědomit i dramatickými událostmi zavalený tisk té doby. „Špalíry výkladů se změnil v jednu obrovskou čítárnu,“ psaly *Zemědělské noviny* na sklonku prvního okupačního týdne.¹⁰ „Vážné i hněvivé nápisy, plakáty, strohé výzvy... Veršované i hesla, rozsvěčující pochmurnou tvář chodců, je tu i smích... Ukazuje, že jsi nad situací. Že jsi pochopil její absurditu, že zastrašování na tebe neplatí... Humor, to je jistota zítřka... Humor odkryl pravé tváře polopravdám a farizejskému pokrytectví, jež líbá před zradou na tvář.“

Téměř rodovým znakem projevů tohoto druhu je ironie, která vyrostla z pocitu opakovaného provizória, ztráty iluzí a všední každodennosti v dlouhých periodách bez vlastní svébytné reprezentace. Odtud pramení i dichotomie anonymního vědomí: „my“

7 Tato situace je zcela ve shodě se sovětskou teorií: „Společenský jev, který je z filozofického hlediska přežil a z politického hlediska reakční, je tedy z estetického hlediska komický.“ – Borev, J. B.: *Základní estetické kategorie*. Praha 1963, s. 254.

8 Vančura, Vl.: *Vědomí souvislosti*. Praha 1958, s. 30.

9 Jílek, F.: *Vtipná čeština*. Praha 1967, s. 53.

10 *Zemědělské noviny*, 27. 8. 1968.

dole a „oni“ nahore. Mezi těmito dvěma póly osciluje celá škála fragmentárních postřehů, v nichž se vážné, tragické události posouvají do roviny anekdotických komentářů a hospodských povídalek. V tradici spontánní slovesnosti má totiž hospodské klima nezastupitelné místo jako prostředí hromadné euforie. Radko Pytlík¹¹ o tom doslova píše: „Zde existuje prostor pro zábavnou hru se slovy, rozhovor, z něhož vyplývá neztenčená radost ze života. V částečném, někdy skutečném, někdy předstíraném opojení vzrůstá nejen pocit družnosti, nutný k navázání kontaktů, ale i zvláštní druh dionýského opojení, rozjazení, jež je podnětem k rozpoutání tvůrčí aktivity.“

Tady vznikají svérázné žánry periferní slovesnosti. Jejich tvůrci a nositelé, krytí anonymitou, vrozeným smyslem pro nespoutanost a hru, komentují disharmonii vlastního bytí a činí tak s humorným nadhledem a odzbrojující drzostí.

V emotivně vypjatých událostech se z této každodennosti rodí i spontánní jednota vůle, představ a v neposlední řadě i jazyka.¹² V srpnu 1968 promluvily náhle všechny společenské vrstvy neotřelým, citově zabarveným způsobem, bez novinářských a schůzovních fráží. Jiří Dienstbier a Karel Lánský¹³ se např. zmiňují o tom, jak byli sami při čtení textů vysílaných před dvaceti lety překvapeni ostrostití jejich výrazu a gestace. Zároveň si povšimli i některých stránek, které mají důležitost pro vnitřní kritiku těchto pramenů. Píší:

„Emotivní odpor, někdy i zloba a vztek, cílily na původce právě probíhající invaze, zejména na Sovětský svaz. Byly o to sil-

11 *Kmen*, 1989, č. 36, s. 3.

12 Jazyková kultura je významným jevem nejen filologickým, ale i sociologickým a historickým. Zplanělý a odcizený jazyk oficiálních projevů sám od sebe vytvářel komunikační bariéru a vzdaloval se tak své základní funkci. O to víc se lidé upínali k jazykovým projevům odlišné, nezřídka tabuizované kultury. I odtud např. pramení zvýšený zájem o náboženskou literaturu. Symptomem tohoto stavu (zvláště v době posrpnové normalizace) byl až nezvladatelný zájem o dílo Pavla Eisnera. Jeho knihy *Chrám i tvrz* a *Bohyně čeká* byly jen na zápis a v pražských knihovnách se na ně čekalo i několik let.

13 Dienstbier, J. – Lánský, K.: *Rozhlas proti tankům*. In: *Srpen 1968*. Praha 1990, s. 21 a n.

nější, že v důsledku staleté rusofilie československých národů mnozí okupaci pocítovali zcela osobně jako zradu hlubokých osobních citů. Neuvědomíme-li si tento dobový kontext, mohou se některé formulace jevit až jako šovinistické. Při bližším pohledu je však zřejmé, že odmítnuta byla mocenská zvůle... stalinismu. Svědčí o tom diskuse se sovětskými vojáky v ulicích, hesla typu *Lenine, probuď se*, Brežněv se zbláznil i radost, s jakou byla všude přijímána zpráva o demonstraci hloučku Moskvanů proti invazi na Rudém náměstí.“

Opravdovost těchto spontánních projevů svědčí zároveň o tom, že národ není lhostejný k vyšším mravním ideálům a hodnotám, jak by se podle předlednové a později normalizační letargie zdálo. Ve zvláštní, až atavistické ironii nachází „malý člověk“ vnitřní svobodu a nezávislost na vnější politické moci. To mu umožňuje přežít, uchovat potlačované hodnoty a v příhodné chvíli vystoupit na jejich obranu.

Historická zkušenost nás přesvědčuje, že tyto formy lidového projevu nelze mocenskými prostředky trvale potlačit. Vždycky se znovu projeví. V centru i na periférii společenského pohybu. Výskyt spontánních pramenů z roku 1968 vyvrací např. tvrzení, že region je v totalitním systému jen pasivním odleskem centrální manipulace. Řada hesel, epigramatických nápisů a písní přešla sice díky rozhlasovému vysílání do menších sídlišť z centra, ale stejnou cestou ovlivnila periférie tento aparát v Praze, Brně, Bratislavě.¹⁴

Z překotné společenské aktivity vyplynula pak i přirozená potřeba její dokumentace. Tak jako ve všech podobně vzrušených dobách, vznikaly i v letech 1968–1969 soukromé sbírky fotografického materiálu, rukopisné zpěvníčky a sešity satirických veršů, výstřižky z denního tisku, fonotéky i amatérské filmové snímky. Někde, jako na Strakonicku nebo Jindřichohradku, se takové první sbírky protiokupačních veršů, písní a nápisů rozmnožovaly přímo na závodech.¹⁵ Tato první dokumentace byla zcela spontánní a sama o sobě představuje společenský

14 Např. heslo „neutralita“ nepochází z Prahy, ale 22. 8. 1968 je prostřednictvím rozhlasu předložila skupina ostravských právníků.

15 Šlo většinou o přepisy textů z ústředního tisku nebo vysílání Čs. rozhlasu.

jev hodný badatelského zájmu. Její relativně široká základna se ovšem od podzimu 1968 podstatně zužovala. Bylo tomu tak proto, že energie společenského pohybu se přirozenou cestou vyčerpala, a zejména proto, že na další vývoj v zemi dolehl stín moskevského protokolu.¹⁶ První překotné sbírky tak nepřekročily rozsah několika náhodných čísel celostátního a regionálního tisku, letáků a fotografií. Mnohé zůstaly zapomenuty jako součást nevýznamných rodinných památek či dokonce skončily ve sběru. Přesto bylo stále dost těch, kteří prokázali smysl pro soustavnost a průběžně své sbírky doplňovali. Většinou tak přešli i profesionální instituce a pokryli mezery archivních a muzejních dokumentací. Značné množství tohoto materiálu zůstalo ale v rukou jednotlivců i po listopadu 1989, neboť nedůvěra ve svébytnost státních institucí byla hluboká a po celá desetiletí oprávněná.¹⁷

S výjimkou psaných hesel a rozměrných letákových písní se v našem případě jedná o fixace projevů šířených převážně ústně (zvěsti, hádanky, anekdoty, epigramy, krátké popěvky). Na rozdíl od dokumentů úřední povahy, které i v zcela aktuálních případech počítají s určitým navyklým koloběhem a tedy i s delší dobou trvání, různými ohledy, kalkulacemi apod., jsou tyto prameny bezprostředně funkční a díky své anonymitě až bezohledně lapidární a přímočaré.¹⁸

16 Dopad moskevského protokolu byl snad o to těžší, že se lidé mohli o jeho obsahu jen dohadovat na základě povšechného komuniké. Vlastní znění tohoto dokumentu bylo přísně tajné. Vyšlo tehdy jen v zahraničí (*Svědectví*, IX, č. 34-36, s. 228 a n.). První československý přetisk se objevil až po 22 letech. Viz Benčík, A. – Domaňský, J.: *21. srpen 1968*. Praha 1990, s. 116-120.

17 Svědčí o tom i případ sbírky dokumentace „Srpen 1968“ v OA Znojmo. (O jejím vzniku viz sborník *Jižní Morava*. 1969, s. 142). V době normalizace sbírku úředně převzal tehdejší předseda ONV a její podstatnou část patrně zničil. (Písemné sdělení OA Znojmo 1990-04-18, čj. 160/90.) Podobným případům zabránila AS MV, která vydala směrnicí čj. Ar/249/1970 z 9. 1. 1970 o zapečetění a zneprístupnění materiálu z let 1968–1969. S odvoláním na toto opatření se např. podařilo OA v Prachaticích odolat v r. 1978 tlaku OV KSČ na vydání této dokumentace. Existují i případy, kdy pracovník archivu pořizoval sbírku dokumentů z těchto let a držel ji až do jara 1990 soukromě mimo archiv.

18 Takové bylo např. heslo: „Smrt Novotnému!“, které kladlo do souvislosti okupaci s návratem předlednových poměrů.

Významnou, i když početně neobsáhlou skupinu tvoří zvěsti. Jsou to krátké, ústně tradované zprávy „z doslechu“ o napjatých událostech doby. Jejich verifikace je obtížná, ne-li zcela nemožná.

V minulosti vznikaly často za přírodních katastrof, revolucí, válek, okupace. Polský sociolog Jan Szczepański zdůrazňuje, že se objevují především tehdy, „kdy je situace nejasná a kdy se pociťuje silná potřeba informací. V takových situacích jsou oslabeny i obvyklé mechanismy sociální kontroly, tzn., že existují všechny podmínky, za kterých vzniká sociální infekce... Vyvolávají napětí, krize a očekávání prudkých změn“.¹⁹ Vytváří se zvláštní uzavřený okruh vzájemné stimulace, kde mluvčí X sdělí meritum zvěsti příjemci Y, na něhož emocionálně zapůsobí. Ten ji předá se svým citově zabarveným komentářem příjemci Z, od něhož se dostává se zvýšenou hladinou emocionality zpět k X, a tak podstatně zvyšuje i jeho počáteční neklid.²⁰

Většina sociologů, zabývajících se otázkou šíření zvěstí, se zpravidla shoduje v tom, že jejich živnou půdu tvoří štvav, kdy sdělovací prostředky buď neexistují, nebo jsou „zglajchšaltované“, nemají důvěru apod. Situace u nás v roce 1968 však byla jiná: legální tisk, rozhlas a televize měly plnou důvěru obyvatelstva. Zcela lapidárně to vyjadřovalo heslo: „Před Dubčekem smeknem, před rozhlasem kleknem.“²¹ Snad proto se v této době vyskytovalo poměrně málo zvěstí, a ty, co kolovaly, pramenily nikoli z nedůvěry k sdělovacím prostředkům, ale z toho, že redakce pracovaly s minimální možností ověřovat překotné zprávy.

Pro zvěsti je typická anonymita. Neobsahují konkrétní údaje o místě a času, a pokud ano, jsou z věcného hlediska málo sdělné. Teprve v souhrnu představují pramen, který má schopnost vypovídat o klimatu a hodnotové orientaci lidí a doby. Až dosud se mi podařilo evidovat 46 zvěstí. Z toho tři byly záměrně šířeny sdělovacími prostředky okupujících zemí jako součást ideologického zdůvodnění vojenského zásahu.²² Československé veřejně

19 Szczepański, J.: c. d., s. 94.

20 Tamtéž, s. 90.

21 Svoboda (Č. Budějovice), 30. 8. 1968, s. 4.

22 Meritum těchto zvěstí bylo následující: 1. Na západních hranicích stojí připraven Bundeswehr. 2. Do Prahy přilétají jednotky americké armády s vojskou

mínění je ovšem nepřijalo do koloběhu ostatních zvěstí, ale učinilo z nich látku pro lidovou satiru, anekdoty, epigramatická hesla a nápisy. Zbývající se člení do 20 tematických skupin, mezi nimiž existují další vazby:²³

1. Dělník pohrozil obrněnci a byl zastřelen.
2. V Praze byly nasazeny vojenské jednotky, které se podílely na likvidaci pobaltské inteligence a jiných národností SSSR.
3. Sovětská bezpečnost zatýká čs. občany.
4. Násilí sovětských vojáků na čs. ženách.
5. Projevy neschopnosti a nekulturnosti okupantů.
6. Čs. školy budou dočasně uzavřeny.
7. Sovětští vojáci zastřeleni za činy neúměrné takovému trestu.
8. Sebevraždy sovětských vojáků jako projev studu za okupaci ČSSR.
9. Sovětští vojáci odvolaní z ČSSR se nevracejí domů, ale na Sibiř.
10. Projevy soucitu nad dítětem okupačního vojáka.
11. Protestní akce v SSSR proti invazi do Československa.
12. Stud polských a německých turistů, kteří byli svědky vojenského vpádu.
13. Českoslovenští turisté vracující se z Jugoslávie budou v Maďarsku oloupeni.
14. Z Rumunska přinesli čs. turisté zvěst, že nestáhne-li SSSR svá vojska, vstoupí USA do války.
15. Prezident Svoboda dosáhl osvobození čs. představitelů v Moskvě pod pohrůžkou, že se zastřelí.
16. Odvezení čs. představitelé byli v Moskvě ztýráni a ozářeni.
17. Předseda vlády O. Černík dal otevřít hranice pro všechny, kdo se cítí doma ohroženi.

technikou pod záminkou natáčení historického filmu. 3. Po Praze jezdí civilní auta se zbraněmi pro kontrarevoluci.

23 Srov. c. d. *Mezi dvěma srpny*, s. 69-83. Některé zvěsti se později podařilo konfrontovat s fakty a ověřit je jako pravdivé zprávy. Týká se to např. zvěstí typu č. 1, 4, 7, 8, 11, 18. – Četná fakta k tomu viz zvl. Souhrnná informace Hlavní správy VB o hlášených případech protiprávního jednání příslušníků vojsk Varšavské smlouvy z 18. 12. 1968 – *Studentské listy*, 1990, č. 13, s. 8.

18. Moskva rozhodla likvidovat obrodný proces v ČSSR prostřednictvím jeho vlastního vedení.
19. Okupační vojska obsadila Státní banku československou, protože její pracovníci odmítli směny rublů.
20. Hrozba měnové reformy.

K nejfrekventovanějším látkám patřily variace na téma 1, 3–5, 7–9, 12, 16 a 20. Některé z těchto „zpráv z doslechu“ se staly zvěstmi jen pro svou neúplnost. Teprve později bylo možno je zkompletovat a zjistit míru jejich hodnověrnosti. Např. zvěst látkové skupiny č. 1, že „jakýsi dělník pohrozil pěstí obrněnému transportéru a byl zastřelen“, nepochybně rozšířil brněnský rozhlas, který ji vysílal 21. srpna.²⁴ Z téhož dne je znám případ střelby na libereckém náměstí, dvou zastřelených chlapců v Praze a dalších obětí. Velmi blízko naší zvěsti má také smrt Marie Charouskové na Klárově z 26. srpna, ale protože zvěst byla zaznamenána už 21. srpna v jižních Čechách, nemohl být pro ni tento případ podkladem. Podle dosud neuzavřeného šetření bylo zatím zjištěno 94 obětí československých občanů.²⁵

V září 1968 mi vyprávěl pětatřicetiletý řidič autoškoly v Českých Budějovicích zvěst (č. 10): „Do mlékárny v Rožnově přišel sovětský voják a chtěl mléko. Prodavačka mu je za všeobecného souhlasu ostatních zákazníků odmítla prodat. Voják však tvrdil, že potřebuje mléko pro chlapce. Nevěřili mu. Odešel a za chvíli se vrátil s dítětem. Vyprávěl, že je vdovec, a když musel náhle narukovat, neměl komu chlapce svěřit. Vzal ho s sebou... Lidé pro něj nakoupili tašku potravin.“²⁶

Podobný případ popisuje ve své knize A. Levy.²⁷ Píše: „Nejmenším z 650 000 nevítaných hostů byl patrně devítiletý chla-

24 Odtud ji patrně převzal Levy, A.: *Pražské peřeje*. Toronto 1968, s. 158.

25 Dosavadní literatura o počtech obětí se poněkud rozchází. Pro období do 18. 12. 1968 je patrně směrodatná cit. informace Hlavní správy VB, podle níž bylo vojsky Varšavské smlouvy usmrceno zbraní 53 a dopravními prostředky 33 osob. Jiným způsobem byly usmrceny 3 osoby. Těžce zraněno bylo střelnou zbraní 208, dopravními prostředky 119 a jiným způsobem 18 osob. Při dopravních nehodách bylo 123 lehce zraněných. – *Studentské listy*, 1990, č. 13, s. 8.

26 Srov. c. d. *Mezi dvěma srpný*, s. 73.

27 *Tamtéž*, s. 189.

pec, který přijel do Bratislavy v tanku. Jeho otec, vdovec, jenž o sobotách cvičil jako záložník u tankové jednotky, byl týden před invazí povolán k prodlouženému „cvičení v Maďarsku“. Protože neměl čas uspořádat si záležitosti a opatřit někoho k chlapci, požádal velitele tankové jednotky, zda smí vzít chlapce s sebou na výlet. Důstojník věděl o účelu operace tolik co otec a souhlasil...“

První verzi situovanou do rožnovské mlékárny jsem měl možnost si ověřit: nic tam o takovém případě nevěděli. Bratislavská verze je lokalizována příliš obecně a neurčitě, takže její verifikace je zcela vyloučena. Oba varianty však vypovídají o stavu kolektivního vědomí té doby, v němž byl silně zjitřený cit pro morální aspekty. Soucit s dítětem okupačního vojáka posiloval vědomí mravní převahy poraženého národa.

V literatuře se připomínají také zvěsti o tom, že prezident Svoboda zachránil československé ústavní činitele z moskevské internace pod pohrůzkou, že se zastřelí.²⁸ Nikdo z účastníků však o tom dosud nepodal věrohodné svědectví. V dubnu 1990 se na to znovu zeptal redaktor deníku *Práce* prezidentovy dcery. Z její odpovědi vyplývá, že se podobná pohrůzka mohla odehrát ještě při jednání v Praze v souvislosti s nátlakem, aby jmenoval tzv. „dělnickorolnickou vládu“. Prof. Zoe Klusáková-Svobodová o tom doslova řekla: „Takový výraz jako voják tatínek jistě nepoužil. Avšak při dalším jednání, když opakovaně byla nastolená otázka dělnickorolnické vlády, řekl vzrušeně, že krve již ve svém životě viděl dost a že než by toto učinil, raději si vezme pistoli...“²⁹ Vůbec nejrozšířenější zvěstí, doloženou z celého území republiky, byla zpráva, že „naši představitelé byli po zatčení v Sovětském svazu ozáření“.³⁰ Jejím podkladem bylo brutální chování okupačních vojsk a neslýchané zatčení ústavních činitelů suverénního státu.³¹ Dne 24. srpna 1968 Čs. rozhlas dokon-

28 *Svědectví*, XIX, 1978, č. 56, s. 651.

29 *Práce*, 28. 4. 1990, s. 5. Další podrobnosti o tom přináší J. Pauer ve stati otištěné v tomto sborníku.

30 *C. d. Mezi dvěma srpny*, s. 76.

31 Čs. veřejnost na to reagovala nejen adresnými rezolucemi, ale i spontánními hesly a nápisy typu: „Dubčka nám vraťte a sami se ztraťte!“

ce uváděl, že „po Praze je rozšiřována zpráva, že Alexander Dubček byl odsouzen k smrti. Jde asi o provokaci, aby lid prudce reagoval proti okupantům, a ti pak mohli náš lid masakrovat“.³² V neposlední řadě přispěl k rozšíření této zvěsti sám Alexander Dubček, jehož projev bezprostředně po návratu z Moskvy nesl stopy značného vyčerpání.³³ S tím souvisí i zvěst o Dubčekově zranění ve tváři, které ústní podání vysvětlovalo brutalitou sovětské internace. Podle pozdějšího sdělení osobního lékaře měl A. Dubček skutečně drobné poranění hlavy způsobené z 24. na 25. srpna uklouznutím v koupelně.³⁴ Vlastní motiv ozáření se několikrát vracel. Nejsilněji v říjnu 1968, kdy Josef Smrkovský onemocněl chřipkou.

Přibližně ve stejné době prošla krátce koloběhem ústního podání zvěst o tom, že Moskva rozhodla likvidovat obrodny proces v Československu prostřednictvím jeho vlastního vedení. Byla to nejméně frekventovaná zvěst, ale jak se později ukázalo, míra její pravdivosti předčila všechna očekávání.³⁵

Z těchto několika případů vysvítá, že ve zvěstech máme zprostředkovánu širší společenskou souvislost a že jejich význam jako historického pramene stoupá s mírou kompletnosti jejich fixace. Vyjadřují vědomí, postoje a očekávání své doby.

Velice početnou skupinu pramenů tvoří *nápisy a hesla* psaná po zdech, ohradách, ulicích, vozovkách, továrních komínech, výkladních skříních, pomnících, nebo šířená tiskem. Jsou to drobné slovesné útvary, které obsahují obecně platné zásady nebo zkušenosti lidového společenství. Vyjadřují soud o skutečnosti prostým, obrazným nebo veršovaným textem. Nejednou se blíží tradiční formě přísloví. Z hlediska kritické analýzy je však třeba neztrácet ze zřetele, že tato forma žije už jen ve stylizovaných úpravách a kalamburech, vlastních vysoce intelektuálnímu, nikoli tradičně lidovému prostředí.

32 C. d. *Sedm pražských dnů*, s. 182.

33 Blíže o tom viz Mlýnář, Z.: *Mráz přichází z Kremli*. Praha 1990, s. 165 a n.

34 Tři dny v Moskvě. *Rozhlas*, 1990, č. 8, s. 12.

35 Tigrid, P.: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990, s. 93; Vančura, J.: *Naděje a zklamání. Pražské jaro 1968*. Praha 1990, s. 108.

Pokud jde o frekvenci a chronologii tohoto lidového hesláře, je zřejmé, že největší počet nápisů a hesel byl zaznamenán hned v prvních dnech okupace. Českobudějovický kronikář o tom napsal.³⁶

„Město je přivítalo letáky a českými a ruskými hesly, která se objevila na dlažbě, na zdech a na kdejakém volném místě, psaná křídou nebo štětkou. Hesla byla i ve výkladních skříních obchodů, kromě knihkupectví Sovětská kniha, kde výkladní skříně vyprázdnili, vchod uzavřeli mříží, za níž se nahromadila spousta odpadků. Hesla byly popsány i tanky a hesla byla věšena i na hlavně jejich děl... Shluky tvořili a hesla nejvíce psali mladí.“

Po podpisu moskevského protokolu vyhověla veřejnost na několik dní požadavku politické reprezentace a psaní hesel téměř zastavila. Ne však na dlouho. „Počátkem září,“ píše jihočeský kronikář,³⁷ „objevily se zase štětky a malovalo se kde se dalo. Psalo a vyvěšovalo se nejrozšířenější heslo: Jsme s vámi, buďte s námi, spojené s portréty Ludvíka Svobody, Alexandra Dubčeka, Oldřicha Černíka a Josefa Smrkovského.“

S postupující „normalizací“ musela nakonec mnohá hesla zmizet, ale dramatická doba co chvíli vybuchovala novými událostmi a projevy. Zvláště se to ukázalo v době studentských stávek, v akcích spjatých s obětí Jana Palacha nebo v souvislosti s hokejovými událostmi v březnu 1969. Jejich intenzita však už nesla stopy moskevského kompromisu.

Na základě systematicky vytvořené sbírky dokumentace z jižních Čech³⁸ lze považovat za svým způsobem modelové zjištění, že podle psací látky a způsobu šíření lze rozlišit skladbu hesel takto:

Nápis y na zdech, chodnících,	
vozovkách, ohradách apod.	25 %
Plakáty a transparenty	28 %
Tisk	47 %

36 ÚSD, Sb. 1968–1969. Návrh zápisu do českobudějovické kroniky za rok 1968, předložený v červenci 1969 radě MěNV, která jej neschválila. Strojopis, s. 18.

37 *Tamtéž*, s. 23.

38 ÚSD, Sb. 1968–1969. České Budějovice. Srov. c. d. *Mezi dvěma srpny*, s. 43.

Z jazykového hlediska se pak dochovaná hesla jeví následovně:³⁹

český jazyk	91,0 %
ruský jazyk	7,5 %
německý jazyk	1,5 %

Necelých 7 % tvoří hesla s lidovými vulgarismy, zatímco téměř z 11 % jsou motivována literárními vzory (Aristoteles, Cicero, Čapek, Čech, Drda, Fučík, Gercen, Goethe, Hašek, Hegel, Jirásek, Kant, Kollár, Lorimer, May, Neruda, Palacký, Erasmus Rotterdamský, Sherwood, Schiller, Vergilius). Nechybí ani inspirace z Bible.

Tematicky lze rozlišit nápisy vyzývající k odchodu vojsk (Okupanti táhněte! Běžte pryč, než se naštvu! Běžte domů, Ivani, čekají vás Číňani!),⁴⁰ vyjadřující rozhořčení nad jejich barbarickým chováním (Včera draží – dneska vrazí! Voli, nestrilajtě, zděs ljudi! Přehlídka sovětské umělecké tvořivosti – Národní muzeum) a nad odvečením československých státních představitelů (Dubčeka nám vraťte a sami se ztraťte!). Mnoho hesel pranýřuje pokrytectví, s jakým se vydávaly vnucené svazky za „bratrské“ (Kain byl také bratr! Tak dlouho jsme prohlubovali přátelství, až jsme na dně). Staré zprofanované heslo „Sovětský svaz – náš vzor“ teď znělo zcela jinak: „Sovětská paralýza – nejprogresivnější paralýza světa.“ Po celém území se rozšířily parafráze donekonečna omílaného citátu z Lenina: „Učit se, učít se, učít se“, k němuž se připojoval dovětek – „ale doma!“⁴¹

Celá série hesel chápala situaci jako válku⁴² a inspirovala se na podobných textech a zážitcích z let 1938–1945 (Odmítáme

39 *Tamtéž*. – Poměrně malé procento německých textů je dáno mj. i tím, že vstup jednotek NDR na naše území byl zřejmě porušením postupimských dohod, a proto jej Moskva všemožně utajovala. – Tajnosti intervence. *Lidové noviny*, 1990, č. 78 (5. 6.), s. 1 a 2.

40 *C. d. Mezi dvěma srpný*, s. 85 a n. Pokud v následujících ukázkách neuvádím jinak, pocházejí z této dokumentace, s. 85-119.

41 Velmi frekventovanou obměnou byl také nápis: „Brežněve, ty něučíšja, něučíšja, něučíšja.“

42 Nešlo přitom pouze o jevovou stránku, ale o vážné ohrožení míru. Předseda branně bezpečnostního výboru SN FS Ladislav Lis o tom v dubnu 1990 řekl: „... na městském výboru KSČ, kde jsem v té době pracoval..., jsme s přáteli Bizíkem a generálem Prchlíkem vypracovávali strategii kruhové obrany průmyslových center. Naše skupina... vycházela skutečně z rozhodnutí se v přípa-

moskevský diktát! Válka je vůl! Na tom pražském mostě Rusi střílejí sprostě) a všímá si i zásobovacích a jiných potíží okupačních vojsk (Ani kůrku chleba, ani hlt vody okupantům! Zamkněte popelnice! Byli sytí, když byli doma, ale jsou hladoví, když jsou v Československu. Proč??? – Ideologické argumenty jsou příliš hubené). Zvláště přílehlavá jsou hesla a nápisy charakterizující sovětský systém (Řasy Brežněva jsou vousy Stalina na vyšší úrovni).

Vyhraněnou skupinu tvoří nápisové reakce na tzv. „hokejové události“ z března 1969, které se staly metaforickým obrazem našich vztahů k Sovětskému svazu.⁴³ S nadšením, které mělo všechny atributy „emocionální infekce“ davu, přijal jinak bezmocný národ alespoň vítězství na sportovním kolbišti, jak to vyjádřil sloganem: „V srpnu střílet uměli, dneska jenom čuměli.“ Nebo: „Hrát hokej je um, ne střílet na muzeum.“⁴⁴

Naprostá převaha hesel se vyjadřuje k okupaci sovětských vojsk. Jen okrajově se dotýká ostatních jednotek Varšavské smlouvy. Kolektivní vědomí té doby zcela přesně rozlišovalo, kdo nese za vojenský vpád hlavní odpovědnost. Ostatní účastníky agrese zahrnuje pod označení „bratrů pět“ s významovými variacemi na rýmový automatismus „celý svět“.⁴⁵ Vzácně se dochoval rozmnožený heslář nazvaný „Vítejte letní hosté z hlubin mrazu“,⁴⁶ který sestavou Ruského jídelníčku vyvěšovaného v restauracích obsáhl v hutné zkratce všech pět účastníků okupace i jejich domácí přísluhovače:

dě vojenského zásahu bránit. Mohlo k tomu dojít, to znamená, že skutková podstata porušení zákona o míru je tady naplněna.“ – *Práce*, 25. 4. 1990, s. 2.

43 *C. d. Mezi dvěma srpnými*, s. 118.

44 *Tamtéž*, s. 119.

45 Existovala řada variací základního tématu: „Ztratili jsme bratry pět, teď je s námi celý svět.“

46 *ÚSD, Sb. 1968–1969*. Je to cyklostylovaný sborníček bez data a bez tiráže, jehož název je odvozen z básně Antonína Brouska „Tak už jsme tady, vítejte! (Vítejte, letní hosté) z hlubin mrazu...“ Báseň vyšla anonymně v *Literárních listech* 22.8.1968 a kolovala v četných opisech. Dala název nejen tomuto anonymnímu sborníčku, ale patrně se jí inspiroval i Z. Mlynář v názvu své knihy *Mráz přichází z Kremli*.

Varšavské kosyginky s tvarohem.

Tatarský biftek z Koldera.

Brežněvův mozek na divoko.

Indruchy na rožni.

Třené bíláky.

Gomulky v těstíčku.

Pravducha ukrajinskaja.

Pirohy à la Jakubovskij.

Kadárky v tomatě.

Karlovarské ulbrichty.

K častým postupům při tvorbě hesel patřily také aktuálně významové posuny v incipitech známých lidových písní. Např.:

Rožnovské hodiny smutně bijú – zmizel ciferník.

Holka modrooká, neseďávej u potoka – pozor na okupační ponorky.

Co se to šupoce za tú stodolú – šest malých tanků.

Tri dni ma naháňali, eště ma nedostali – Čestmír Císař.

Já mám koně, vraný koně – jen se moc nechlub, než ti je sežerou.

Pec nám spadla, pec nám spadla – nejenom pec, i most.⁴⁷

Psaní hesel se v průběhu prvního okupačního týdne stalo výrazem celonárodního postoje a spolu s diskusemi s okupanty tvořilo podstatnou část náplně kolektivní aktivity. Zatímco první hesla a nápisy nesly stopy naprosté spontaneity, v průběhu necelých tří dnů se tato činnost výrazně institucionalizovala. Soustřeďovala se zpravidla v osvětových zařízeních, kde byly k dispozici aranžérské dílny a psací potřeby. Vznikala tak místní centra pro tvorbu a regulaci hesel. Byli v nich zastoupeni studenti, středoškolští a vysokoškolští učitelé, osvětoví pracovníci, výtvarníci, herci apod. Tyto skupiny soustředily aktuální nápisy a hesla do frekventovaných míst, jakýchsi lokálních hy-

47 Slovo *most* není v textu samoučelné. V noci z 25. na 26. 8. na silnici mezi Římovem a Pašínovicemi zničila sovětská vojenská technika železný most přes řeku Stropnici. Místní obyvatelé přejmenovali jeho trosky na „Most československo-sovětského přátelství“. Událost dostala širokou publicitu prostřednictvím Čs. rozhlasu. Srov. také *Jihočeská pravda*, 27.8.1968, s. 2.

deparků a rozšiřovaly i zvláštní „metodické nápisy“, jak se chovat při psaní hesel. Např. v Českých Budějovicích vzniklo letákové desatero, které radilo: „Buďte opatrní – nenechte se přistihnout při vylepování a psaní hesel okupanty... Buďte rozumní a nemalujte věci, které by si cizí vojáci mohli vykládat jinak, než jak je myslíte... Vyjadřujte přesně oč nám jde – totiž o to, aby okupanti opustili naše území, svobodnou práci pro naši vládu.“⁴⁸ Ve Strakončích se objevila výzva: „Vylepujte na znamení souhlasu s naším legálním vedením do svých oken písmeno D – Dubček.“⁴⁹ V Písku zase vyzýval okresní tisk: „V případě, že by okupanti strhávali naše plakáty, zachovejte klid. Papíru a vápna máme dost.“⁵⁰

I v tom se projevil prvek organizace, ale díky otevřenosti těchto skupin zůstal neporušen jejich status s převahou neformálních vazeb. Ostatně i na jejich plakátovací plochy vylepovali lidé spontánně své výzvy, prohlášení a názory.

Pro kritiku pramenů je však důležité rozlišit organizovaný a neorganizovaný způsob heslové prezentace, který se liší už v aplikaci psací látky. V prvním případě jde o nezprostředkovaný akt. Kdosi vzal štětku s vápnem a napsal na ohradu: „Táhněte domů!“ Jestliže to bylo v blízkosti většího závodu nebo staveniště, lze do jisté míry usuzovat i na sociální příslušnost anonymního původce. Tuto možnost nedává heslář organizovaných skupin, kde podněty jednotlivců procházely sítím redakce a konečnou podobu jim dali zpravidla aranžéři nebo podobně disponovaní lidé, kteří se prostě k této činnosti přihlásili.⁵¹

48 *C. d. Mezi dvěma srpný*, s. 45. – Podobu desatera měla i jiná protiokupační příkázání – viz např. *c. d. Sedm pražských dnů*, s. 369, která tu navázala na podobné texty z počátku druhé světové války a svým způsobem ovlivnila i posrpnovou nekapitulantskou tvorbu. K ní patří i některé drobnosti V. Havla z oboru konkrétní poezie. – *Viz Listy*, 1968, č. 1, s. 6.

49 *Naše noviny*, 27. 8. 1968, s. 1.

50 *Zlůtek* (Písek), 27. 8. 1968, s. 2.

51 Tato spolupráce při psaní hesel měla ovšem široké zázemí a spontánní podporu. Svědčí o tom mj. ručně psaný plakát, který se v srpnových dnech objevil na telefonní budce v horní části Václavského náměstí: „Pražská mládež děkuje všem občanům Radotína za konkrétní pomoc ve formě benzínu, malířských potřeb a tiskovin, které nám poskytli. RADOTÍN JDE S PRAHOU.“

V obou případech jsou však hesla seizmografickým záznamem pohybu ve společnosti. Mají vysoce komunikativní význam a registrují každou změnu společenského dynamismu. Nikoli ze dne na den, ale často z hodiny na hodinu. Mohou tedy přispět k objasnění tak často přehlížených vazeb centrum – region a při absenci jiných pramenů i k správné dataci některých událostí.

Vypovídací hodnota těchto pramenů je ovšem nestejná, podle míry zobecnění, formy prezentace či způsobu uchování, ale také podle žánrové skladby.⁵²

<i>Žánr</i>	<i>% dokumentovaných hesel</i>
Prostá hesla v próze	63,7
Rýmované letáky, verše, epigramy, popěvky	18,3
Lidová přísloví	2,7
Anekdotické formy	1,6
Lidové písně	2,7
Literární parafráze	10,5

Věcnou sdělností, a tím i vyšší a všestrannější výpovědí vyniká zejména první skupina hesel, gnómických přísloví a funkčně vyhraněných žánrů na pomezí zpěvního folklóru. V ostatních skupinách převládá metaforický typ a jeho pramenná hodnota je vázána více na celistvost fixace a zachování. Rozlišení žánru má přitom svou důležitost i pro úvahy o sociálním zázemí. Některá vžitá schémata však mohou být zavádějící. Např. hesla inspirovaná klasickým folklórem jsou vlivem dobového folklorismu vlastní spíše intelektuálním vrstvám, zatímco obecně lidová tvořivost nachází inspiraci převážně v oblasti šlágru.

Poměrně velké zastoupení mají hesla odvozená z lidových přísloví, epigramatické formy a popěvku, tedy z žánrů, které jsou navzájem úzce propojeny. Z formálního hlediska jsou to hesla gnómická, která vyjadřují zkušenost prostým oznámením nebo rozkazem (1945 – osvoboditelé, 1968 – okupanti. Čeho jsme se nevzdali, to jsme neztratili. Iditě domoj!) a metaforická (Bude

52 C. d. *Mezi dvěma srpný*, s. 45.

nedostatek hřebenů, nastává všivá doba). Snazší zapamatování a šíření umožňuje forma rýmovaných dvojverší:

Že je zrádce bratr Rus,
vzkazuje vám Mistr Hus.

Indro a Koldere, nikdo vám to nežere.⁵³

Na ně navazuje epigramatický tvar, který vykazuje shodné skladebné postupy:

Čechoslováci !

Mám tu pro vás kulku,
že jste si nevzali
za příklad Gomulku.

Brežněv⁵⁴

S tradiční formou přísloví poutá hesla tohoto druhu silný sklon k objektivitě. Nevyjadřují osobní přesvědčení, ale obecnou zkušenost. I tak individuálně formulovaný výkřik, jako „Odejděte, než se naštvu!“ je jen stylizací obecného povědomí. Z konceptu lidových přísloví vycházejí rovněž i hesla, která nechtějí tvrdit, že něco je nebo má být, ale konstatují, že něco obvykle bývá (Stačí udělat rychlejší krok a ten, kdo ti byl po boku, ti stojí v zádech).⁵⁵ Smysl pro zkratku, metaforické vyjádření, rýmový automatismus, typový základ tvorby i vyhraněné látkové spektrum vytvářejí nejtěsnější souvislosti tohoto lidového hesláře s formou spontánní časové písně a některých typů anekdoty.

Anekdota patří nepochybně k nejživotnějším projevům ústního podání. Název pochází z řeckého anekdoton a původně znamenal jakési literární apokryfy, okrajové nebo choulostivé epizody nezapadající do oficiálního výkladu dějin. Od samého počátku to byl tedy žánr úzce spjatý s historií. Prošel pak mnoha peripetiemi, než jej francouzští encyklopedisté znovu vrátili do dějepisu. Rozvinul se jako drobný detail ze zákulisí panovnických dvorů, ale měl i svůj lidový protějšek. Jadrný a morální. Nikoli

53 Nápis ze srpna 1968 na dveřích školní budovy v Kunžaku.

54 Podle písemného sdělení Zd. Janischové, Ostrov nad Ohří, 15. 6. 1990.

55 Patrně poprvé se toto heslo objevilo na podjezdu v Praze – Strašnicích (RP, 25. 8. 1968). Pomocí rozhlasu pak dosáhlo všeobecného rozšíření.

moralizující. Nová éra revolucí se však ohlásila romanticky patetickou vážností a postupně se dostávala do konfliktu s anekdotou, humorem a nakonec i kulturou. Přesně to charakterizoval Josef Kroutvor:⁵⁶ „... po násilném převratu, revoluci nebo ... puči se anekdota stěhuje ... mimo dějiny. Smysl pro humor si uchovávají jediné nižší společenské třídy.“ Glosují „velkou historii“ průzorem malé historiky a vystavují dějiny zkoušce, zda obstojí před soudem anekdoty.

Máme tedy co dělat s pramenem, který komentuje časové události z prostoru každodenní lokální historie, kde se „ti dole“ setkávají s dějinami. Historický proces na ně doléhá jako přerývaný tok anekdotických příběhů. Z této perspektivy se pak dějiny jeví jako „řada malých anekdot“, píše Josef Kroutvor a dodává: „... jestliže anekdota je esencí dialogu, pak smyslem dějin je velký dialog lidí, tedy rozhovor, dorozumění v plném smyslu slova. Propast mezi historikou a historií je naopak tím hlubší, čím je moc nepřístupnější k dialogu, čím větší má strach z anekdoty.“⁵⁷ V roce 1968 představovalo takovou moc především sovětské politbyro a v posrpnovém období ti, kteří realizovali jeho vůli a ti, kteří se podrobili. Nekapitulantský duch lidového společenství však trval v anekdotě, kterou nelze vymyslet a podsunout jako ideologické schéma. „Ti dole“ by ji nepřijali. Anekdota se nevymýšlí. Anekdota se může jenom stát.⁵⁸

Ve folkloristické terminologii se zpravidla setkáváme s dvojicí pojmů: anekdota a humorka. Obě jsou druhem krátkých lidových povídek, které usilují o vystižení komických jevů, o jejich nadnesené, až groteskní zdůraznění. V tom se podobají malířské karikatuře. Rozdíl mezi nimi je podle J. Š. Kubína v tom, že anekdota má děje „sotva na dlaň,“ zatímco humorka může „šířeji

56 Kroutvor, J.: *c. d.*, s. 83.

57 *Tamtéž*, s. 85.

58 Tím, že se anekdota děje, zachovává si nezávislost na postulovaných idejích. Zároveň však do ní – jak si povšiml už S. Freud – vstupují některé momenty „psychopatologie všedního života“, jako „vztah vtipu k nevědomí“ či předpoklad, že „zakázané je vždy otevřeně nebo potají žádáno“. – Podrobněji o tom viz Hollitscher, W.: *Lidská agresivita v díle Marxe, Freuda a Lorenze*. Praha 1975, s. 78 a n.

roztáhnout lokty“.⁵⁹ V dokumentaci z let 1968–1969 máme ne-zřídka co dělat i s žánrem tzv. anekdotických hádanek, které se tradují jako politickoaktuální vtipy se satirickým ostřím vůči nedostatkům veřejného života (Co je to: sedí to na buku, učí se azbuku? – kolaborant).

Z hlediska posouzení anekdoty jako historického pramene má důležitost také způsob fixace a rozsah dochování. Z dosavadních zkušeností vyplývá, že v letech 1968–1969 se výskyt anekdot pohyboval v několika vlnách postupujících těsně za vlnami společenské aktivity. Na rozdíl od hesel, která reagovala bezprostředně, potřebovala anekdota přece jen určitý čas. Tak byl největší počet protiokupantských vtípů zaznamenán v září, říjnu a listopadu 1968. Po krátkém poklesu ožila anekdota v únoru, březnu a srpnu následujícího roku. Názorně to ukazuje tabulka počtu anekdot (bez variantů) zapsaných v té době v Jihočeském kraji:⁶⁰

1968	srpen	6	1969	leden	7
	září	17		únor	12
	říjen	42		březen	6
	listopad	27		duben	13
	prosinec	17		květen	8
				červen	8
				červenec	9
				srpen	13
				září	1
				říjen	4
				(bez přesného data . . .	21)

Pokud jde o socioprofesionální hledisko, převládají mezi nositeli anekdot jednoznačně studenti a dělníci, dále osvětoví a političtí pracovníci, umělci, učitelé a úředníci. Ostatní kategorie jsou statisticky nevýznamné. Za zmínku stojí jen to, že téměř 90 % zápisů bylo pořízeno u mužů.

⁵⁹ Kubín, J. Š.: *Lidové humorky*. Praha 1948, s. 9.

⁶⁰ C. d. *Mezi dvěma srpnými*, s. 46.

Pokud se týká vnějších stránek tohoto pramene, lze uvést, že zhruba v 9 % případů bylo použito ruského jazyka, jen ojediněle němčiny a nejméně polštiny. Jazykové prvky z maďarštiny a bulharštiny se v uvedené kolekci nevyskytují vůbec. Až 12 % textů však obsahuje slangové výrazy a vulgarismy.

Pro posouzení autentičnosti, možnosti věrohodné obsahové analýzy je zvláště důležitá okolnost fixace. Je totiž důležité, je-li anekdota zapsána z přímého vyprávění, nebo byla sdělena písemně. Ovlivňuje to její formální náležitosti (výrazové prostředky, dikce apod.). Záleží na tom, kdo, kdy, kde a komu anekdotu vypráví. Jiné formální náležitosti bude mít, vypráví-li ji přítel příteli, muž ženě, mladší staršímu, vypráví-li ji na ulici, v restauraci či na pracovišti, v úzkém kruhu či v širším kolektivu nebo ji sděluje sběrateli.⁶¹ Souvisí to i s tak typickým jevem, jako je nadávka.

Vulgární výrazový aparát je neodmyslitelným prvkem ústního podání, ale je i kořením uměleckého jazyka K. Havlíčka, J. Haška, J. Š. Kubína aj. Pokud není disfunkční, je nezastupitelný. R. Marynčák⁶² to dokládá na příkladech ze Zaorálkových Lidových rčení:

61 Marynčák, R.: *Mějte nás rádi. Protifašistické anekdoty z Těštnska a odjinud*. Ostrava 1965, s. 16.

62 *Tamtéž*, s. 15. Srov. též Zaorálek, J.: *Lidová rčení*. Praha 1947. – Právo na funkční uplatnění vulgarismu museli nejednou hájit i přední osobnosti čs. literatury, jako J. Hašek, K. Čapek, K. Konrád, J. Werich aj. Tento problém se znovu dostal na pořad dne v období posrpnové normalizace. Čs. bezpečnost a justice jej vnesla do procesu proti hudebním skupinám Plastic People of Universe a DG 307. Zd. Mlynář na to reagoval otevřeným dopisem politickým představitelům ze dne 8. září 1976, v němž mj. píše: „... soud vycházel z toho, že trestný čin výtržnictví je plně prokázán tím, že v interpretovaných písničkách bylo zjištěno několik běžných hovorových vulgárních slov, jako např. hovno, prdel, vysrat se apod. Soudu přitom muselo být zjevné, že nikdy nešlo o samoučelné nadávky, nýbrž že tato slova byla součástí textů, vyjadřujících určitý životní pocit nebo názor. Tak kupříkladu jeden svědek vypověděl, že slyšel výrok ‚Človče, čemu se podobáš ve své velikosti... hovnu‘. Představitelé moci obvykle nikdy nechtějí připustit, že by se ve své velikosti podobali čemukoliv jinému než vtělení nejsvětějších ideálů lidstva. Avšak normální člověk nemá tak trvalé pocity sebeuspokojení, normální lidé propadají i pocitům bezmoci a skepse. I břitké sebeironizování šokujícími slovy je pro normální lidi lidské;

„Jak často se mnohým přímo vnucuje nadávka, že XY je vůl, hovado, blbec, kráva, trouba, pitomec, kurva, hňup, svině, prase, dobytek a mnohé jiné. Funkční a přiléhavá jsou např. i různá rčení: ... drží se ho jako hovno košile, mluví jako by snědl kus Šalamounova hovna, lez mu do zadku ..., je to lepší než na prdeli vřed aj.“

Funkčnost lidového výraziva je v souboru anekdot z let 1968–1969 dána nejen žánrem a sociálním pozadím, ale vyrůstá i z citového vztahu k okupační realitě. Má tedy své kořeny nikoli jen ve formě, ale především v obsahu:

„Brežněv prej onemocněl.“

„Což to?“

„Zakop o kladivo a píchnul si do prdele srp.“⁶³

Přitom je více než 20 % anekdotických látek vyvozeno ze starších předloh z let 1938–1945 a jejich variací z tzv. „Novotného éry“. Tyto souvislosti mají svou logiku. Srpnovou okupací ožily asociace na období protektorátu, ale sovětské tanky zároveň symbolizovaly návrat stalinismu. V tomto ovzduší se rychle rozšířily anekdoty o vojácích, hodinkách a odcizených kolech, obnovily se a vypluly na povrch vtipy, kde postačila pouhá změna Hitler – Brežněv, Goebbels – TASS apod. Např.:

„Sešly se duše slavných vojevůdců a svorně tvrdily, jak by bývaly pohnuly světem, mít tak dnešní vojenskou techniku. Jen Napoleon seděl mezi nimi zasmušile a mlčel. Když se na něho obrátily tázavým pohledem, jen si povzddechl: ‚Pánové, já mít k dispozici Tiskovou agenturu Sovětského svazu, tak ještě dnes nikdo neví, že jsem to u Waterloo prohrál.‘“⁶⁴

Velkou tematickou skupinu tvoří také anekdoty o špatném zajištění sovětských vojsk, o jejich nízkém kulturním obzoru,

za citovaným průměrem vycitují mnohem spíše biblické ‚prach jsi a v prach se obrátíš‘, než úmysl páchat ‚trestný čin výtržnictví‘. Podle měřítek uplatňovaných v trestním řízení proti přátelům I. Jirouse by musela být trestně stíhána i veřejná četba textů nejenom Jaroslava Haška, ale třeba také Vítězslava Nezvala a mnoha dalších našich literátů.“ – Mlynář, Z.: *Otevřený dopis politickým činitelům odpovědným za zákonnost v ČSSR*. Pražský samizdat (1976), s. 1.

63 *C. d. Mezi dvěma srpný, s. 130.*

64 *Tamtéž, s. 134.*

agresivní politice SSSR, lživé propagandě apod. Mnohé z nich lapidárně vystihují policejní charakter sovětského státu:

V Anglii se konala mezinárodní vědecká konference. Jeden sovětský vědec byl ubytován v hotelu s anglickým kolegou. Druhý den ráno našli sovětského účastníka mrtvého na chodníku pod hotelovým oknem. Začalo vyšetřování. Angličan vypověděl do protokolu: „Večer jsme šli na večeři. Já si dal podle svého zvyku rostbeaf a whisky, on si dal podle svého zvyku šašlik a vodku. Pak jsme šli spát. Každý podle svého zvyku. O půlnoci někdo zazvonil. Já podle svého zvyku šel otevřít, on podle svého zvyku vyskočil z okna.“⁶⁵

Typicky česká je nevážnost k armádě a policii, a to i vlastní. V druhé polovině roku 1969 např. kolovala mezi dělníky n. p. Motor tato anekdota:

Husák dostal z ministerstva národní obrany povolávací rozkaz. Aby se o tom nedověděla plíživá kontrarevoluce, byl text šifrován: TR, 4H, LB. Husák ani jeho „husaři“ si s tím nevěděli rady. Museli povolat Švejka, aby to rozluštil: T(alinskej) R(ybník), Čtvrté H(ejno), L(evý) B(řeh).⁶⁶

Své místo zde mají i tzv. „čínské“ anekdoty, v nichž se analogicky staví Sovětský svaz do situace obdobné naší:

Brežněv jede do Kremlu. U vchodu ho zdraví stráž. Všichni jsou podivně žlutí. „To nic,“ říká si, „je nás mnoho národů SSSR.“ Otevře dveře své pracovny – za stolem sedí Mao a říká: „Tak jsme tady, když jste nás požádali o pomoc proti kontrarevoluci...“⁶⁷ Protože jedním z prvních požadavků okupační moci bylo zavedení cenzury, reagovalo na to hned několik anekdot, mezi nimi i tato:

Sovětský cenzor Timošenko navštívil Československo, aby zjistil, jak postupuje normalizace na úseku tisku. Když se vrátil do Moskvy, ptali se ho:

„Tak co Listy?“

„Charošaja gazeta.“

65 *Tamtéž*, s. 158.

66 *Tamtéž*, s. 178.

67 *Tamtéž*, s. 164.

„Co Politika?“

„Charošaja gazeta.“

„Co Reportér?“

Cenzor se zamyslel, pak odpověděl:

„Něžnaju. Etu gazetu ja ješčo někuril.“⁶⁸

Jistou část tvoří anekdoty, které registrují frekvenci aktuálních slov a slovních spojení (realita, jednota, nedozírné následky, neprovokovat spojence, plíživá kontrarevoluce) a stávají se tak jakousi spontánní indikací stavu politického myšlení. Ve všech anekdotách, kde vystupují političtí představitelé, se jednoznačně projevují sympatie k A. Dubčekovi, J. Smrkovskému a L. Svobodovi. Avšak osten proti kompromisu a výzvam „neprovokovat spojence“ nepřímo padal i na ně. Od prvního dne okupace se ovšem ostří lidového vtipu zaměřilo proti politickému vedení zemí Varšavské smlouvy a zjevné domácí kolaboraci. Zhruba od listopadu 1968 si začíná anekdota všimát „pružnosti“ O. Černíka a zejména G. Husáka. Vyjádří to pak pregnantním srovnáním: „Dubček chtěl socialismus s lidskou tvář, Husák s husí kůží.“⁶⁹

Nebývale velké zastoupení mají v této kategorii pramenů *spontánní verše a písně*, k nimž se obsahově i stylově řadí satirické skladby a parafráze prozaických žánrů. Jejich cena jako pramene je tím větší, čím kratší doba uplynula mezi jejich vznikem a popisovanou událostí. V našem případě se jedná o bezprostřední ohlasy v rozmezí několika dnů. Zachycují atmosféru i všeobecně přijatá kritéria hodnocení tehdejších událostí. Jsou to verše, písně a prozaické skladby, které se šířily jen zčásti ústně; převažují opisy, a to téměř ve všech sociálních skupinách. Svědčí o tom četné varianty vzniklé migrací jednotlivých textů. Nejvýraznější je to patrné na anonymních skladbách Československé elegie, Kouzelník, Brežněvova modlitba a Rudý kolovrat.⁷⁰

68 *Tamléž*, s. 157.

69 *Tamléž*, s. 168.

70 Tyto skladby se dochovaly v několika redakci. Až dosud jsou evidovány verze z Č. Budějovic, Č. Krumlova, J. Hradce, Studené, Strakonice, Vodňan, Tábora, Příbrami, Ostrova nad Ohří, Prahy, Loun, Teplic, Ústí nad Labem, Liberce,

Pro kritické posouzení těchto textů je důležité i jejich žánrové rozlišení. Na jedné straně jsou to kultivované parafráze klasických předloh a skutečná slovesná tvorba, na druhé straně folklórně orientované skladby. Poměrné zastoupení obou poloh je v kolekci dosud evidovaných skladeb následující:⁷¹

anonymní poezie	24
folklorizované skladby	37
(ostatní)	11)

Některé texty byly zcela evidentně převzaty z tisku a kolováním v opisech se folklorizovaly. Jiné se dostaly do oběhu přímo. Za normálních okolností by se patrně ucházely o zveřejnění v literárních rubrikách legálních časopisů. Vedle nich však zároveň vzniká tvorba zcela folklórního typu, a to celým svým založením, poetikou, výrazem, gestací. Existence a prolínání těchto poloh zpodobňuje zřejmě základní problém spontánní slovesnosti.

Většina evidovaných skladeb má čtyřveršové sloky, převládá u nich daktylotrochejský verš a přerývaný rým. Jako inspirační zdroj tu působí verše K. J. Erbena, K. Havlíčka, J. Vrchlického, V. Nezvala, F. Halase aj. Četné vulgarismy plynou nezřídka z rýmového automatismu.

Písňe s inzerovanými nápěvy se tu vyskytují až na výjimky (Masaryk nás svolává) jen jako literární forma.⁷² Jiné se šířily a kolovaly pouze jako magnetofonové nahrávky, živým zpěvem se netradovaly.⁷³ Největší počet těchto skladeb je tedy zachován

z vysokoškolských center na Moravě a Slovensku.

71 *C. d. Mezi dvěma srpný, s. 50.*

72 Jako nejčastější incipity nápěvů se uvádějí: Volha, Volha..., S puškou v ruce, s ohněm v srdci..., Včera neděle byla.

73 *USD, Sb. 1968–1969.* Magn. pás studentských protestsongů. Do živého repertoáru však přešly jen Krylovy songy. Z jeho tabuizované desky se šířily pomocí magnetofonových přepisů a dosáhly všeobecného rozšíření od školního věku až po střední generaci. Mnohé případy šíření a zejména zpěvu těchto písní se už v červenci 1969 staly předmětem zvýšeného zájmu Bezpečnosti. Podle publikované informace KS MV v Č. Budějovicích byli vyšetřováni zaměstnanci ČKD, kteří 27. 7. 1969 zpívali v pohostinství Jednota Dráčov „závadné písňe“. Podobné případy jsou hlášeny z přelomu července a srpna téhož roku z osady Lužnice u obce Bečice, v Alberi aj. Všechny kvalifikoval vyšetřovatel jako „ha-

v rukopisech. Část jich dokonce plnila funkci veršovaných nápisů. Jen malé procento veršů a písní vzniklo jako publicistický ohlas konkrétních událostí. Regionální tisk se však podílel na jejich rozšíření a v jistém smyslu také na jejich dokumentaci.

Způsob dochování těchto pramenů se např. v uvedené regionální kolekci jeví takto:

Rukopis	36
Publicistická tvorba	1
Verše a písně převzaté tiskem	25
Ústní podání	1
Magnetofonový pásek	8

Pokud jde o sociální původ nositelů tohoto repertoáru, je těžko se v mnoha případech orientovat: rukopisy a tisky zachovávají přísnou anonymitu. S jistotou můžeme jen říci, že mezi informátory se vyskytují: žák ZŠ, student, učitel, úředník, farář, dělník, technik, kuchař, zaměstnanec ČSD. To samo o sobě svědčí o široké, skupinově neomezené základně nositelů této kategorie časových písní.

Jejich tematické zaměření vykazuje následující stupnici látkové frekvence:

1. vážný protiokupantský vzdor,
2. zesměšnění ozbrojené moci,
3. bloudění okupantů ve „slepých“ městech a ulicích,
4. protikolaborantské sloky,
5. „hokejové události“.

V roce 1969 vznikla celá skupina veršů na oběť Jana Palacha, ale ustupující vlna lidové aktivity ji už nezachytila a nezahrnula do svého repertoáru. Stala se záležitostí zúženého sociálního okruhu – studentstva. Tam se také rozvinul kultivovaný žánr protestsongu.

Více než sedm desítek textů (nepočítáme-li množství variant) je tedy výrazem spontánního vyjádření protiokupantského a protikolaborantského postoje sociálně neohraničené národní identity. To je hodnota, která se v dalších letech stala měřítkem

nobení představitele republiky a států světové socialistické soustavy“. – *Jihočeská pravda*, 20. 8. 1969.

lidských osudů, morální i politické diferenciaci. Mohla být na čas potlačena, ale nemohla být zapomenuta. Trvale vězela v kolektivním vědomí národa jako sebezáchovná kvalita vnitřně nepokořených.